

H.6.1 Symposium

Draagvlak vergroten onder inwoners van een gemeente en om de tafel gaan met die gemeente om het bermbeheer bijvriendelijker te maken, vergt kennis. Daar waar we bij de inwonersactiviteiten al enige informatie hadden verstrekt, wilden we nu echt de diepte in. Daarom kozen we voor een symposium voor beleidsmedewerkers van gemeenten, provincies en waterschappen, medewerkers van landschapsbeheer- en natuurorganisaties, leden of vrijwilligers van imker- en natuurverenigingen, (biologie)docenten en -studenten, en andere geïnteresseerden. Ons bereik overschreed de gemeentegrenzen hiermee ruimschoots. Iedereen was welkom, maar hoe meer mensen met bermbeheer te maken hebben, hoe groter de kans op bijvriendelijk bermbeheer en betere leefomstandigheden voor de bij.

1. Werkgroep symposium

Het organiseren van een groot evenement vraagt mankracht en tijd. Ruim anderhalf jaar voor het geplande symposium heeft het bestuur een aantal leden gevraagd te helpen met de voorbereidingen. Diverse leden reageerden positief en begonnen vol inzet aan het vele voorbereidende werk. De al bestaande contacten en netwerken van deze leden zijn daarbij zeer waardevol gebleken. De werkgroep vormde een mooi divers geheel en bestond uit vier leden:

- een redacteur van een (landbouw-)tijdschrift met ruime kennis van landbouw en landbouwonderwijs, met een flink netwerk op deze gebieden;
- een gepensioneerd natuurbeschermer die bestuurlijk nog actief, eveneens beschikkend met groot netwerk.
- een biologische boer met aanzienlijke bestuurlijke ervaring, connecties en een goed netwerk;
- een gepensioneerd ecoloog met veel contacten.

De voorzitter van de werkgroep was tevens lid van het coördinatieteam.

2. Opzet symposium

Kennisoverdracht is de sleutel voor een symposium. Daarom kozen we voor de beproefde combinatie van lezingen en workshops. Aangezien onze ideeën voor sprekers en workshops al snel de spuigaten uitliepen, kozen we voor een tweedaagse bijeenkomst. Door die te laten vallen op een vrijdag en zaterdag konden we een breder publiek bereiken. De vrijdag is immers een werkdag, wat betekent dat veel professionals deze tijd konden declareren bij hun werkgever en zodoende eerder geneigd waren om te komen.

Dag 1 (vrijdag)

De eerste dag van het symposium was met name bestemd voor lezingen, waarbij we in de ochtend en de middag startten met de grote lijnen en daarna steeds verder inzoomden. We begonnen met de bijenstand en de bermen in Noord-Nederland en gebruikten parallellezingen om deelgebieden en niche-onderwerpen te belichten. Wij hebben onze *keynote speaker* na de lunch geprogrammeerd, zodat meer deelnemers aanwezig konden zijn. Aansluitend was er ruimte voor een korte discussie en het stellen van vragen.

Tip

Het is handig om voor vragenstellers een aparte microfoon beschikbaar te hebben. Wij

hadden die microfoon veilig verpakt in een schuimplastic kubus die vragenstellers naar elkaar konden gooien. Efficiënt, hilarisch en bevorderlijk voor een informele sfeer, waarin mensen makkelijk vragen stellen.

De ochtend werd geopend door de burgemeester van gemeente Westerveld. In de eerste lezing werd een actueel beeld gegeven van de (toe)stand van bijen in Noord-Nederland. In de volgende lezing werd ingezoomd op de bermen van onze eigen provincie Drenthe. Beide lezingen focusten op wat er aan de hand is, de achteruitgang van de bijenstand en de achteruitgang van de bloei in onze bermen. Door de achteruitgang van de bij te koppelen aan bermbeheer wilden wij het besef creëren dat wij mensen zelf een hand hebben in het probleem en daar daarom ook iets aan kunnen doen.

Eerste lezing: 'Bijen en biodiversiteit in Noord-Nederland' door Arjen Strijkstra, Hogeschool van Hall-Larenstein. Dit betrof een inleiding over hoe het met hommels en wilde bijen gaat in Noord-Nederland, wat het nut is van deze insecten en welke bedreigingen op hen afkomen.

Tweede lezing: 'Drentse bermen, meer dan gras?!' door Mark Ronda, Provincie Drenthe, afdeling ecologie. Dit was een vrij kritische beschouwing over de bloemrijkheid van de Drentse bermen en de pogingen die tot nu toe ondernomen zijn om die te verbeteren.

Na een korte pauze voor koffie en thee volgde in de tweede helft van de ochtend parallelsessies. Hier vond verdieping plaats van de redenen voor of mechanismen achter de achteruitgang van de bij. In deze 3 parallelsessies werden Nederlandse onderzoeken gepresenteerd over bescherming van bijen, aanleg van bijvriendelijke bermen en het nut van akkerranden. Na het ochtendprogramma wisten de deelnemers hoe het er voor staat met de bij in Nederland, hadden we uitgediept waarom het misgaat en wisten we dat er oplossingen zijn, maar dat dit niet simpel is. Kortom genoeg geestelijk voer voor uitwisseling tijdens de lunch.

Parallelsessie één: 'Op weg naar een Zuid-Hollands bijenlandschap' door Menno Reemer, EIS Kenniscentrum Insecten / Naturalis. Dit was een schets van een multidisciplinair project in Zuid-Holland gericht op het komen tot een werkend netwerk voor bijen en andere bestuivers met brongebieden, bed-en-breakfasts en tankstations op bereikbare afstanden van elkaar waardoor het voor bijen mogelijk is zich te verplaatsen.

Parallelsessie twee: 'Meer wilde bloemen voor meer wilde bijen, hoe pak je dat aan?' door Jozanneke Bijkerk, Cruydt-Hoeck. Dit betrof een praktische handleiding voor het gebruik van wilde bloemen in de bermen voor hommels en wilde bijen.

Parallelsessie drie: 'Bloemrijke akkerranden voor al uw biodiversiteitsproblemen?' door Frans van Alebeek, Vogelbescherming. Dit was een duidelijk verhaal over de onbruikbaarheid van akkerranden voor de oplossing van dit soort problemen.

Na de lunch volgde eerst een intermezzo door 'De bijenkoningin' Sonne Copijn zodat de zaal kon ontspannen. Zij gaf een performance van het korte theaterverhaal 'Door het oog van de bij'. Met frisse moed konden we nu verder met onze keynote speaker. Hij schetste met

veelal eigen onderzoek de achteruitgang van alle soorten bijen op Europees niveau maar ook wereldwijd. Dit alles doorspekt met luchtige Britse humor waarbij soms schokkende anekdotes niet werden geschuwd. Hij liet zien dat de achteruitgang soms al onomkeerbaar is. Dit hield iedereen bij de les; “oh het is veel erger dan we dachten” werd er gereageerd. Door de presentatie van een dergelijk grootschalig onderzoek door de onderzoeker zelf komt de informatie uit eerste hand en ontstaat het gevoel van directe betrokkenheid bij het probleem op wereldschaal. Na afloop van deze lezing hadden we extra tijd gereserveerd voor vragen of discussie. De zaal was nu geladen met spanning waarbij de werpmicrofoon goed van pas kwam om de tongen los te maken.

Lezing: “Why are bees so fascinating and what can we do to keep them alive” door Dave Goulson, Universiteit van Sussex, Verenigd Koninkrijk. Deze lezing was in het Engels en besprak de vitale rol van bijen als bestuivers. Zonder bijen maken de meeste wilde bloemen geen zaad en wordt de productie van fruit door driekwart van de landbouwgewassen moeilijk tot onmogelijk. Een wereld zonder bijen zal een wereld zijn zonder tomaten, bosbessen, courgettes, koffie, frambozen en andere producten. Verontrustend is dat veel bijensoorten in aantal afnemen. Er zijn bijvoorbeeld al vier hommelse soorten uitgestorven in Europa en recent is in Amerika een hommelse soort uitgestorven. Dave Goulson bediscussieerde de oorzaken van de afname van het aantal bijensoorten en de dingen die wij samen kunnen doen om deze afname te stoppen en om te buigen. Tijdens de ruimte voor discussie of vragen achteraf ging hij uitgebreid in op wat wij zelf kunnen doen voor de bij. Dit raakte vooral de snaar dat dit kleinheden zijn en dat het op deze manier (te) langzaam zal gaan. Eén van de vragenstellers informeerde of Dave Goulson niet gedeprimeerd raakte van de onderzoeksresultaten. Zijn antwoord was “nee, wel van de reactie van beleidsmakers en politici.”

Na een korte pauze met koffie en thee volgde een aantal parallellezingen. De focus lag nu op de oplossingen om de achteruitgang tegen te gaan. De gedachte was dat na een schokkend beeld van de achteruitgang geschetst tijdens de laatste lezing de opluchting er wat aan te kunnen doen des te groter is. De parallelsessies gingen over hoe geef ik optimaal voorlichting over bijen en bermen, wat is het belang van rode klaver in het grasland en hoe onderhoud je bijvriendelijke bermen. De besproken oplossingen gaven ook grootschalig toepasbare methoden weer, die iedereen maar al te graag omhelsde waardoor er een opgetogen sfeer ontstond.

Parallelsessie één: ‘Klaver in de wei voor de bij’ door Nick van Eekeren, Louis Bolk Instituut. Het belang van en de mogelijkheden om klaver te gebruiken in grasland werden besproken. Speciale aandacht was er voor het bereiken van een hogere productie bij het gebruik van minder mest en een grasland dat beter is voor insecten zoals de bijen.

Parallelsessie twee: ‘Ecologisch beheer van bermen’ door Nils van Ligten, ecologisch hovenier Klavertje Vier. Dit was een uitgebreid en praktisch verhaal over hoe bermen bloemrijk gemaakt kunnen worden.

Parallelsessie drie ‘Weg van de wilde bijen... Hoe vertel ik over hun leven en hun leefgebied?’ door Joop Verburg, Natuurvereniging Zuidwolde. Dit was een aanstekelijk verhaal over hoe

we het belang van bijen kunnen uitdragen en anderen kunnen overtuigen van de noodzaak om zich voor hun behoud in te zetten.

Nadien was er een plenaire afsluiting met de mogelijkheid om alle sprekers te ontmoeten en na te praten onder het genot van een hapje en een drankje. Dit is een bewuste keuze geweest, want wij probeerden op deze manier deelnemers zoveel mogelijk de kans te geven om contacten te leggen en informatie uit te wisselen. Door het aanbieden van verfrissingen hoopten wij dat de deelnemers langer zouden blijven hangen met hopelijk een verbetering in de leefomstandigheden voor de bij tot gevolg. Tevens liepen alle sprekers tijdens de borrel rond in de zaal en waren vrij aan te spreken.

Wij hadden een buitenlandse spreker te gast. Ofschoon de meeste mensen een lezing in het Engels prima kunnen volgen, is dat andersom natuurlijk niet het geval. De hele dag werd deze spreker vergezeld door één van onze vrijwilligers die als tolk dienst deed. Dit was met name van grote waarde bij andere lezingen zodat de spreker beter kon inspelen op het geheel tijdens zijn eigen lezing.

Dag 2 (zaterdag)

De tweede dag van het symposium was een 'doedag', gevuld met workshops, busexcursies, een wandelexcursie in de omgeving en een enkele lezing. De dag werd plenair geopend door de wethouder openbare ruimte & milieu van gemeente Westerveld. Er waren verder parallelsessies waarbij de meeste activiteiten zowel 's ochtends als 's middags aangeboden werden, zodat iedereen aan zoveel mogelijk sessies kon deelnemen. Tijdens de afsluitende borrel was er gelegenheid de sprekers te ontmoeten.

Parallelsessie één: busexcursie naar kwekerij de Cruydt-Hoeck met ter plaatse uitleg over wat er zoal komt kijken bij het kweken en oogsten van wilde plantenzaden.

Parallelsessie twee: 'Dwingelderveld laatste refugium voor bijzondere heidebijen' door John T. Smit, Eis Kenniscentrum Insecten / Naturalis. Dit betrof een uiteenzetting over het leven van wilde bijen en een beschrijving van het belang van het Dwingelderveld voor de bescherming van zeldzame heidebijen.

Parallelsessie drie: 'Bijen in stedelijk gebied' door Thijs Gerritsen en Tristan da Graça, Cruydt-Hoeck.

Een lezing over hoe bijen het doen in de stad en waarom het daar relatief goed gaat.

Parallelsessie vier: wandelexcursie 'Bijen in de bermen rond Diever' door Dilia Welink. Een wandeling opzoek naar wilde bijen in de bermen van Diever met uitleg over hun levenswijze.

Parallelsessie vijf: 'Train de trainer: bijenlessen voor leerkrachten basisonderwijs' door Mathijs ter Bork, IVN Noord Nederland. Een workshop over het geven van bijenles.

Parallelsessie zes: 'Zet de berm in bloei voor de bij, hoe en waar' door Ans Lutgerink, IVN Westerveld. Een workshop met presentatie over bijvriendelijk bermbeheer en de noodzaak daartoe.

Parallelsessie zeven: 'Wat vertellen grassen over onze bermen' door Guido Nijland, IVN Westerveld.

Een workshop over de herkenning van grassoorten en wat deze vertellen over de voedselsituatie in de berm.

3 Een symposium organiseren

De organisatie van een symposium vergt een veelzijdige werkgroep die zich in tal van onderwerpen wil verdiepen. Naast de inhoud zijn er veel praktische zaken te regelen.

3.1. Datum en locatie

Het motto van ons symposium was: 'Zet de berm in bloei voor de bij.' De data zijn dan ook zo gekozen dat de bermen daadwerkelijk in bloei stonden, verschillende grassen en bloemen te onderscheiden waren en er insecten rondvlogen. Het voorkomen van overlap met vakanties, feestdagen en andere activiteiten voor dezelfde doelgroep, vergde nog heel wat uitzoekwerk.

Alvorens te zoeken naar een geschikte locatie stelden we eerst de randvoorwaarden vast. Er was een grote zaal nodig voor lezingen en kleinere zalen voor parallelsessies, een lunchruimte en een locatie op loopafstand, als startpunt voor de wandelexcursie (thema bermen). Daarnaast speelde de beschikbare techniek een rol. Bij voorkeur beschikte de locatie over een beamer met scherm, microfoons en andere audiovisuele techniek.

Het grootste struikelblok was echter de omvang. Wij gingen uit van ongeveer 300 deelnemers, van wie ruim 200 op de eerste en 100 op de tweede dag. De meeste zalen bleken echter niet meer dan 100, soms 150, bezoekers te kunnen herbergen. Het vinden van een grotere zaal was problematisch. De plaatselijke middelbare school was al snel bereid mee te helpen, maar kon ons in verband met lessen alleen op zaterdag uit de brand helpen. Gelukkig bood de voormalige tuinbouwschool net op tijd uitkomst voor de vrijdag.

3.2. Werving van sprekers

We wilden dat alle sprekers en workshopleiders aansloten bij onze visie en eenzelfde doel voor ogen zouden hebben. Wij maakten daarom een lijstje met voorwaarden, waaraan ze moesten voldoen. We hadden een voorkeur voor mensen uit de regio, met ruime ervaring in het veld en een goede presentatie.

Het resultaat was een lijst met namen, gerangschikt naar onze voorkeur. Uiteraard was de lijst langer dan het gewenste aantal sprekers en workshopleiders. Werving van sprekers uit de regio had als voordeel dat we de contacten en netwerken van onze leden konden benutten. Daardoor lukte het veel sprekers van onze eerste keuze te strikken, hoewel we geen relevante vergoeding konden bieden.

Onze belangrijkste spreker was hommelspecialist Dave Goulson, die tevens als inspirator fungeerde voor het hele project. Nog voor we ook maar enig idee hadden over het hoe, wat en waar van het symposium, hebben wij hem gemaïld met de vraag of hij onze *keynote speaker* wilde zijn. Tegen alle verwachtingen in reageerde hij binnen een mum van tijd bevestigend.

Tip

Een keynote speaker helpt zowel om deelnemers binnen te halen als om andere sprekers over de streep te trekken. Het is daarom aan te raden om zo iemand al in een vroeg stadium te strikken.

Cadeaus voor sprekers

Bij de opening op de eerste symposiumdag hebben wij de burgemeester een miniatuurinsectenhotel cadeau gedaan. Dat stond symbool voor het echte cadeau: een groot insectenhotel. Dat zouden leerlingen van de middelbare school Stadt en Esch in Diever in een later stadium plaatsen en inrichten (maatschappelijke stage).

Alle sprekers zijn meteen na afloop van hun (laatste) lezing of workshop bedankt met een boekenbon en een gesigneerd exemplaar van het laatste boek van Dave Goulson. Degenen die slechts op één van beide dagen spraken, waren de andere dag kosteloos welkom.

3.3. Budget

Het verkrijgen van voldoende subsidie was essentieel voor de organisatie van het symposium. Wij maakten daarom al vroeg een raming van de kosten. Daarbij gebruikten we zoveel mogelijk offertes, ons gezond verstand en de ervaring van de werkgroepleden.

Tip

Het opstellen van een begroting lijkt eenvoudig, maar kost meer tijd dan je verwacht. Denk vooral niet te makkelijk over het vaststellen van de verschillende bedragen. Nattevingerwerk leidt zelden tot goed resultaat. Het opvragen van verschillende offertes, rondbellen met een enthousiast verhaal en vragen naar de mogelijkheden levert vaak verhelderende informatie op en maakt duidelijk dat offertes behoorlijk van elkaar kunnen afwijken. Let hierbij ook op details, zoals een koekje bij de koffie, het zelf bedienen van audioapparatuur of uitbesteding van de catering. De keuzes die je hierin maakt kunnen onder de streep een behoorlijk verschil maken.

Toegangsprijs

De symposiumwerkgroep deed een voorstel voor de toegangsprijzen bij het coördinatieteam. De werkgroep financiën heeft de prijzen doorgerekend, mede aan de hand van de begroting voor het gehele project. Aangezien het symposium de enige activiteit was waarvoor wij een toegangsprijs hebben vastgesteld, verdiende dit extra aandacht.

Een volledig gratis te bezoeken symposium was niet haalbaar. Wel wilden we de financiële drempel voor deelname zo laag mogelijk houden, wat resulteerde in een hogere subsidieaanvraag. Die keuze hebben we duidelijk benoemd en gemotiveerd.

We kozen voor drie verschillende entreprijzen, van hoog naar laag een zakelijk, een particulier en een studententarief.

Studenten vormden een belangrijke doelgroep, aangezien zij de komende jaren onze zorg om en zorgen voor de bij mogelijk verwerken in nieuw beleid, onderzoek en andere werkvelden.

Bij het vaststellen van de toegangsprijzen zorgden we ervoor dat de kostenposten voor eten en drinken volledig gedekt waren. Bij een onverwacht hoger of lager aantal deelnemers konden deze uitgaven meegroeien.

Tip

Begin ruim van tevoren met de voorbereidingen van een symposium. Een succesvolle opkomst staat of valt met goede publiciteit. Kondig het symposium op tijd aan, zodat potentiële sprekers en deelnemers de datum in hun agenda kunnen reserveren.

3.4. PR Werving voor symposium

Een half jaar voor het symposium hebben wij IVN regio Noord gevraagd een vooraankondiging van het symposium naar alle contacten te sturen (niet alleen leden). Hieronder vielen bijvoorbeeld alle besturen van IVN-afdelingen in Drenthe, Groningen en Friesland, maar ook terreinbeherende organisaties, Landschapsbeheer, natuur- en milieu-educatiecentra, KNNV en vele andere.

Tegelijkertijd zijn we gestart met het maken van een verzendlijst voor uitnodigingen. We putten uit onze bestaande netwerken voor een zo compleet mogelijke lijst. Regelmatig vroegen we om de mailadressen van werknemers bij relevante organisaties.

Voor de werving van gemeenteambtenaren bij groenbeheer van verschillende gemeentes in de regio kondigden we tijdens vergaderingen het symposium aan en gaven toelichting. Een uitnodiging via de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) kan wellicht ook deelnemers opleveren.

Bij de gemeentes in Drenthe hebben wij tientallen zakjes klaverknikers met uitnodiging voor het symposium persoonlijk afgegeven en herhaaldelijk gebeld en gemaïld. Ondanks onze inspanning is de werving van gemeenteambtenaren groenbeheer niet goed gelukt. Achteraf kregen wij pas door welke onderlinge lijntjes er lopen en kwam ons het bestaan van een werkgroep gemeente-ecologen en ambtenaren beheer ter ore. Die hadden wij even gemist.

Verschillende leerstoelgroepen en studieverenigingen van hogescholen en universiteiten zijn benaderd met de vraag een uitnodiging voor het symposium door te sturen naar alle studenten en docenten. Speciaal voor studenten hebben wij een lagere toegangsprijs vastgesteld.

3.5. Aanmelding en ontvangst

Aanmelding voor het symposium verliep via een formulier op onze website. In al ons wervingsmateriaal verwezen we hiernaar. Behalve persoonsgegevens, zoals mailadres en telefoonnummer, moesten deelnemers vermelden of ze als professional, particulier of student deelnamen.

Deelnemers konden verder hun keuze voor parallelsessies aangeven. Op het symposium zelf was dit ook nog mogelijk, maar daar gold: vol is vol. Met het oog op de inrichting van de zalen was het nodig om tijdig te weten hoeveel aanmeldingen er waren.

Tip

Om te voorkomen dat deelnemers tijdens het symposium niet meer weten voor welke lezingen of workshops ze zich hebben ingeschreven, is het handig om bij alle lezingen, workshops en excursies namenlijsten neer te leggen bij de inschrijfbalie. Zo kan iedereen zelf nagaan waarvoor hij of zij zich (al) heeft ingeschreven en is meteen duidelijk hoeveel plaatsen er nog over zijn bij late aanmeldingen.

Onze site was zo ingericht dat alle opgaveformulieren binnenkwamen bij een van de leden van de symposiumwerkgroep. Die hield alle aanmeldingen bij en verwerkte de aangeleverde informatie tot een overzichtelijk Excelbestand, waar iedereen de benodigde informatie uit kon halen. De werkgroep financiën controleerde de betalingen van inschrijvers en gaf elke week een update van het overzicht, waarna we deelnemers die nog niet hadden betaald een herinnering stuurden.

Inschrijfbalie

Bij de inrichting van de ontvangsthal was de inschrijfbalie zo geplaatst dat elke deelnemer erlangs moest. Dat gaf ons de mogelijkheid te controleren wie er binnenkwam. Tevens fungeerde de, voortdurend bemande, inschrijfbalie als eerste aanspreekpunt bij vragen of problemen.

Alle deelnemers kregen bij inschrijving een badge, die op alfabetische volgorde klaarlagen. Op dag twee kreeg iedereen een nieuwe badge (andere kleur), om ongewenst dubleren te voorkomen. Een lid van de werkgroep financiën stond klaar om bij eventuele problemen of late aanmeldingen ondersteuning te bieden. Een laptop (en banktoegang) zorgde ervoor dat we late betalingen direct konden controleren.

Aangezien de lijst met niet-betalers minimaal was hebben wij ervoor gekozen om niet te werken met automatische incasso, aangezien hier per transactie extra bankkosten aan verbonden zijn. In plaats daarvan hebben wij ervoor gekozen om deze deelnemers een briefje mee te geven voorzien van het rekeningnummer en openstaande bedrag met het urgente verzoek om alsnog binnen twee dagen te betalen. Het was aan de werkgroep financiën om te controleren of deze betaling daadwerkelijk werd gedaan.

3.6. Vrijwilligers

Tijdens een symposium is een behoorlijk aantal vrijwilligers nodig om alles goed te laten verlopen. Wij hebben zo'n 15 vrijwilligers ingeschakeld voor tal van taken, zoals de ontvangst, registratie, het uitdelen van badges, bemanning van kramen op de bijenmarkt, parkeerwacht, corveetaken, catering en begeleiding van sprekers.

De maanden voorafgaand aan het symposium grepen we elke gelegenheid aan om leden te vragen zich op te geven als vrijwilliger tijdens het symposium. Als werkgroep maakten we een overzicht van alle te verrichten taken. Een week voor het symposium organiseerden we een vrijwilligersbijeenkomst om een en ander door te spreken en onze verwachtingen uit te spreken.

Tip

Het is handig als vrijwilligers herkenbaar zijn. Denk aan T-shirts in een felle kleur. Het mooiste is het natuurlijk als er ook een (project)logo of een afbeelding van een bij op staat. Een vriendin van een IVN-lid (zo zie je maar weer) is haakhobbyist en heeft een twintigtal hommels gehaakt die hebben wij op onze schouder gespeld die dagen. Het haakpatroon is digitaal beschikbaar voor de liefhebbers.

Tijdens lezingen en workshops hadden de vrijwilligers weinig te doen. Door onderling af te stemmen en soms taken van elkaar over te nemen heeft iedereen de lezingen en workshops van zijn of haar voorkeur kunnen bijwonen. Zo zorgden we er meteen voor dat bij alle lezingen, workshops en excursies IVN-leden aanwezig waren. Als dank kregen de vrijwilligers na afloop van het symposium het gesignde laatste boek van Dave Goulson.

3.7. Bewegwijzing

In alle uitnodigingen, folders en op de website stonden de adressen vermeld van de symposiumlocaties en, zodra dat bekend was, een tijdschema. Waar parkeren niet meteen

naast de locatie kon, gaven we met vlaggen de route naar de ingang aan en zetten we vrijwilligers als parkeerwachters in. Deelnemers konden zo makkelijk de weg vinden en we voorkwamen dat auto's op ongewenste plekken omwonenden overlast bezorgden.

Tip

Een goede bewegwijzering op de symposiumlocatie is cruciaal. Zorg ervoor dat aanwijzingen groot en duidelijk zijn geschreven of gedrukt en dat ze hoog genoeg hangen. Iemand aan het uiteinde van de gang moet kunnen lezen wat er staat aangegeven op de borden. Hang naast de deuren van gebruikte lokalen borden met titels van de betreffende lezing/workshop, spreker/workshopleider en tijdstip. Een overzicht van de dagplanning op een paar centrale plekken is ook aan te raden. Door verschillende kleuren te gebruiken voor lezingen, workshops en excursies is in één oogopslag te zien wanneer een activiteit nogmaals plaatsvindt.

3.8. Het aanbod

De symposiumdeelnemers kregen meer aangeboden dan alleen lezingen en workshops. In een vroeg stadium was voor ons al duidelijk dat wij geen slaapaccommodatie zouden aanbieden, ook al besloeg het symposium twee dagen. We gingen er vanuit dat de meeste deelnemers op een bereisbare afstand woonden en overnachting overbodig was. Beide symposiumdagen hadden bovendien een zeer verschillend karakter. We verwachtten daarom dat veel mensen maar voor één dag zouden komen. We wilden deelname bovendien laagdrempelig houden en niemand afschrikken met een hoge toegangsprijs. Anderzijds wilden we het onze gasten wel degelijk naar de zin maken en was alles wat wij verder aanboden bij de prijs inbegrepen, zoals koffie, thee met een koekje en een voorverpakte biologische lunch.

Catering

De vraag bij catering is: zelf doen of uitbesteden? Belangrijk om in overweging te nemen zijn de kosten en de hoeveelheid werk. Aangezien wij op de eerste dag van het symposium aanzienlijk meer deelnemers verwachtten kozen wij er, ondanks hogere kosten, voor de catering voor die dag uit te besteden. Op de tweede dag hebben we alles in eigen beheer gedaan. Met een lokale supermarkt spraken we af dat we niet aangebroken flessen en pakken konden retourneren, met uitzondering van gekoelde dranken. De lunchpakketten zelf hebben we ingekocht. Dankzij de hulp van vrijwilligers is alles soepel verlopen.

Aandenken

Met ons project en bijbehorend symposium wilden we de leefomstandigheden van bijen verbeteren. Wij hopen dat de deelnemers ons symposium met een goed gevoel hebben verlaten en de opgedane kennis in de praktijk toepassen door het bermbeheer in Nederland bijvriendelijker te maken. Daar konden ze overigens meteen mee beginnen, want ook zij kregen klaverknikkers mee naar huis.